

תוכן העניינים

יא	פתח דבר
יג	יפעת וייס ועוזי רבהון: מבוא

שער ראשון: פעמי ריבונות

	יפעת וייס: מ'רס-פובליקה' ל'טרה-נוליוס': המוסדות היהודיים במובלעת הר הצופים
3	
71	עדי לבני: האוניברסיטה, המדינה ומשוואת התקצוב יונתן דייין: ציפיות ואכזבות: פרידת האוניברסיטה העברית מן המערך הבריטי
115	
138	רותם גלעדי: במפנה הריבונות: משפט בינלאומי בשנותיה הראשונות של הפקולטה למשפטים

שער שני: המרחב העירוני

175	מריק שטרן: בין שני הרים: הקמפוס העירוני של האוניברסיטה העברית אסף זלצר: טקסי האוניברסיטה בתקופת 'הגלות': סימני דרך בהתפתחותה
206	
230	נעמי יובל-נאה: המחלקה לבוטניקה והשאלה המרחבית דיאנה דולב: העיצוב האדריכלי של קמפוס האוניברסיטה העברית בגבעת רם
260	

שער שלישי: האוניברסיטה והתשתית המדינתית המוסדית

	דורון נידרלנד: בית הספר לרפואה של האוניברסיטה העברית ו'הדסה' בירושלים, שני העשורים הראשונים
297	
	יהודית דורי דסטון: "תפקידנו להכין אנשי מקצוע במשפט אשר ישרתו את הציבור ואת האדמיניסטרציה במדינה היהודית": הקמת הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית
332	
	מרים סמט: "שאלת השאלות של חיינו": תולדות בית הספר לחינוך באוניברסיטה העברית בשני העשורים הראשונים לקום מדינת ישראל
373	

שער רביעי: קבלה והדרה של סגל וסטודנטים

- עוזי רבהון: הדמוגרפיה של הסטודנטים באוניברסיטה העברית
בירושלים, 1967-1948
425
ליאת קוזמא ובני נוריאלי: "מעין אריסטוקרציה":
453 בית הספר לרפואה וניהול קאדר הרופאים בישראל
דורון טימור: תרבות סטודנטים באוניברסיטה העברית:
481 מ'קונפורמיזם ממלכתי' לביקורת חברתית

שער חמישי: אוניברסיטה, חברה ופוליטיקה

- יעקב (קובי) מצר: דרכם של מדעי החברה באוניברסיטה העברית:
511 ממקבץ של קורסים לפקולטה עצמאית
אלעד נאמני: האוניברסיטה העברית וצה"ל בראשית המדינה:
586 בין שיתוף פעולה לשמירה על אוטונומיה מוסדית
שרון ליבנה: "האוניברסיטה של האומה": האוניברסיטה העברית
615 ויחסיה עם מוסדות מתחרים בארץ
בנימין שוורץ ודן אבנון: ניצחונה של הגישה הסינתטית:
644 בנימין אקצין והקמת החוג למדע המדינה באוניברסיטה העברית

שער שישי: הכיתה, הספרייה והמעבדה

- חנן חריף ועמית לוי: "דיסציפלינה שלמה רבת פנים": הפולמוס על
לימוד ההיסטוריה של יהודי ארצות האסלאם במכונים למדעי היהדות
687 ולמדעי המזרח
אנה הולצר-קוואלקו ואנריקו לוקה: ספריית הגולה: תקומת
719 בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים וקיבוץ האוספים
טל מאיר גלעדי: פיצול בירושלים: החוג לפילוסופיה בין
767 נתן רוטנשטרייך ויהושע ברהלל
סוטה מצקביץ' ודפנה צורן: מאת לעט: ארכאולוגיה באוניברסיטה
799 העברית בירושלים (החצויה)
ששון צחייק ונתוני ס' טראוויס: לימודי הכימיה
841 באוניברסיטה העברית, 1967-1948
878 יפעת וייס: אחרית דבר
883 רשימת קיצורים
884 רשימת משתתפים
886 מפתח

מבוא

יפעת וייס ועוזי רבהון

ב־4 באוגוסט 1948, כחודשיים וחצי לאחר תום הקרבות בירושלים, כחודש לאחר חתימת הסכם פירוז מובלעת הר הצופים וכשבועיים לאחר היכנסה של ההפוגה השנייה לתוקפה, דנה ממשלת ישראל במעמדה של האוניברסיטה העברית.¹ לדיון קדמו מפגשים בדבר עתיד האוניברסיטה במדינת ישראל, שקיימה משלחת מטעם האוניברסיטה עם חברי הממשלה הזמנית בתל אביב. על שולחן הממשלה הונח מכתב, שיועד מדוד בן-גוריון לאוניברסיטה, ובו נקבע בין השאר כי "בכל פתרון מדיני שהוא תשאר העיר ירושלים מרכז תרבותי ומדעי לכל הארץ ולעם העברי" וכי "אי לכך קובעת הממשלה שהאוניברסיטה העברית צריכה להמשיך ולפתח פעולתה בתוך ירושלים כאחד ממוסדות המדע המרכזיים בארץ-ישראל ושל מדינת ישראל".² הנוסח הלשוני לא נתן מענה ראוי לחששותיה של האוניברסיטה.³ כפי שזיהו חברי הממשלה בשעת הדיון, המסמך לא היווה החלטת ממשלה אלא "סתם הכרזה", "ג'סטא בלבר", כפי שציין אחד מהשרים. לצד ההיבט החוקי הבלתי מחייב, חיזק הניסוח את החששות שהאוניברסיטה תאבד את הבכורה במערך ההשכלה הגבוהה הישראלי, כתוצאה מהשינויים המדיניים והגיאוגרפיים ומצבה ומעמדה החדש של ירושלים. לפיכך פנו ראשי האוניברסיטה בבקשה להכניס תיקון בנוסח המקורי; בן-גוריון נעתר לבקשתם והמיר את הניסוח "כאחד ממוסדות המדע המרכזיים" בניסוח "כמוסד מדעי מרכזי".

מצבה של האוניברסיטה באותה עת לא היה פשוט כלל ועיקר. כפי שהראה משה ארנוולד במאמרו על האוניברסיטה במלחמת תש"ח (מלחמה שכינוייה בכרך זה נתונים להכרעתם של הכותבים השונים), התחבטו ראשיה מתחילת 1948, משעה שהופסקו בה הלימודים הסדירים, בשאלת מקומה ומעמדה במדינה העתידה. הם גרסו כי עם המימוש הצפוי של החלטת החלוקה והפיכתה של ירושלים ל'קורפוס ספרטום' (גוף נפרד), יש לחזק את זיקתה של האוניברסיטה למדינה היהודית, וכן

- 1 ראו פרוטוקול ישיבה כד של הממשלה הזמנית, כ"ח בתמוז התש"ח, 4.8.1948.
- 2 שם.
- 3 ראו א' כהן, ההר והגבעה: האוניברסיטה העברית בירושלים בתקופת טרום העצמאות וראשית המדינה, תל אביב 2006 (להלן: כהן, ההר והגבעה), עמ' 113-115.

לנצל את מיקומה בעיר הבינלאומית כדי להרחיב את תפקידיה.⁴ בהתאם לכך נקטה האוניברסיטה מספר רב של צעדים: כך למשל החליטה הוועדה המתמדת, בישיבתה ב-9 בינואר 1949, על הקמת ועדת משנה, שתנסח הצעות על תפקידיה של האוניברסיטה בעקבות התמורות הפוליטיות שהתרחשו לאחר החלטת החלוקה. ראשי האוניברסיטה חששו בעיקר כי ההנהגה הפוליטית תשאף להקים אוניברסיטה נוספת בשטחה הריבוני של המדינה, צעד שיפגע במעמדה של האוניברסיטה העברית השוכנת באזור הנתון לשלטון בינלאומי. בראשית פברואר יצא רקטור האוניברסיטה מיכאל פֶקֶטָה בהתנגדות נמרצת להצעות חבר הנאמנים – שהתכנס בלונדון זמן קצר קודם לכן – להעביר את הפקולטות למתמטיקה ומדעי הטבע לתל אביב או לרחובות. ברוח זהה החליט הוועד הפועל של האוניברסיטה, שהתכנס ב-4 בפברואר, כי הוא "מתנגד נמרצות להעברת חלקי האוניברסיטה מחוץ לירושלים [...] ו[מ]בקש מכל אנשי האוניברסיטה למנוע כל פרסום בתקופה זאת של תוכניות המתנגדות לעמדה עקרונית זו". החרה-החזיק אחריו סנאט האוניברסיטה בישיבתו שבוע לאחר מכן. בתזכיר שניסחו ב-11 בפברואר פקטה ודוד ורנר סנטור, האדמיניסטרטור של האוניברסיטה, נאמר כי כיוון שעתידה של ירושלים ייקבע סופית על פי תוכנית החלוקה רק לאחר עשר שנים, יש לחזק את אחיזתם של היהודים בעיר, בין השאר באמצעות פיתוחה של האוניברסיטה. בפגישה עם בן-גוריון ב-16 בפברואר, התרשמו נציגיה של האוניברסיטה כי הוא מחזיק בעמדות דומות. בפברואר ובמרס דומה היה כי יש סיבה לאופטימיות: הנהגת היישוב לא התכוונה לפנות או לוותר על שום יישוב יהודי השוכן מחוץ לגבולות מדינת ישראל על פי תוכנית החלוקה, כלומר גם לא על הר הצופים. אלא שהמשמעויות המעשיות של מדיניות זו התחווירו במהלך החודשים הבאים כשהתברר, על רקע ההסלמה והמלחמה, כי לא ניתן עוד לקיים בקמפוס האוניברסיטאי פעילות שוטפת מכל סוג שהוא.

השער הראשון בכרך שלפנינו, 'פעמי ריבונות', עוסק בתהפוכות שהתחוללו באוניברסיטה על רקע הטלטלות הגיאוגרפיות, קרי תום תקופת המנדט, הקמתה של מדינת ישראל, ביסוסה של ריבונות ישראלית מחד גיסא – ומיקומה של האוניברסיטה העברית מחוץ למרחביה כפועל יוצא של תוכנית החלוקה ותוצאות המלחמה, מאידך גיסא. מאמרה של יפעת וייס, "מ"רס-פובליקה" ל"טרה-נוליוס", בוחן את תהליך ההיפרדות של האוניברסיטה מן הקמפוס בהר הצופים. מיקומו של המוסד, כך הראו מאמרים רבים בכרכים הקודמים של תולדות האוניברסיטה, ספח אליו – ביוזמה ושללא ביוזמה – קדושה תיאולוגית פוליטית, שהמירה את זו הדתית המובהקת ואף האפילה עליה. שיאו של תהליך זה התרחש במהלך המלחמה, כאשר ההנהגה הישראלית בחרה לעגן את האחיזה ברכס הר הצופים תוך כניעה וויתור על האחיזה ברובע היהודי בעיר העתיקה. מאמרה של וייס עוקב אחר תהליך

4 ראו מ' ארנוולד, 'האוניברסיטה העברית בירושלים במלחמת העצמאות', ח' לבסקי (עורכת), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: התעצמות אקדמית תוך מאבק לאומי, ירושלים תשס"ט, עמ' 410.

התגבשותה של קדושה משנית זו בשנות המנדט הבריטי ואחר קריסתה בעקבות תוצאות המלחמה; הוא מתמקד במעמד של המוסדות היהודיים, האוניברסיטה העברית, הספרייה הלאומית ובית החולים הדסה, בעשור הראשון למדינת ישראל. אל מול תפיסות מקובלות המניחות אחדות דעים בין הדרגים הצבאי והמדיני מצד אחד לבין ההנהלה וסגל האוניברסיטה מן הצד האחר, המחברת משרטטת תהליך איטי של היפרדות. הקמפוס ההיסטורי של האוניברסיטה על אוצרותיה התרבותיים נותר כלוא במובלעת מנותקת תחת פיקוח בינלאומי של האו"ם בליכה של ארץ אויב, וכך איבדה האוניברסיטה מיוקרתה וחשיבותה הרוחנית; זאת במקביל לעליית חשיבותה המדינית-אסטרטגית של המובלעת בשל מיקומה. מבעד לגורלו של הקניין התרבותי החומרי, המאמר מציג כיצד הפכה האוניברסיטה, על ספרייתה ושלל אוספיה, לקלף מיקוח במערך היחסים בין ירדן לישראל במסגרת מימוש הסכמי שביתת הנשק, שחתמו השתיים בראשית אפריל 1949.

היחסים בין מדינת ישראל לבין האוניברסיטה העברית עומדים גם במרכז מאמרה של עדי לבני, המתחקה אחר השינוי שהתרחש ביחסים אלה מתקופת המנדט. בימי טרום-מדינה הייתה האוניברסיטה העברית, בהבנתה העקרונית ובדרך מימונה, 'אוניברסיטה של העם היהודי' ('אוניברסיטת פזורה' בלשונו של אורי כהן) ואילו לאחר הקמת המדינה הפכה לאוניברסיטה הראשונה ואף המובילה במדינת ישראל. מבעד לעדשה של סוגיית המימון, המאמר בוחן את מאמציה של האוניברסיטה העברית לשמר את מעמדה היחידאי בתנאים מכבידים. ניתן למנות עליהם את חדרנותו של הדרג הפוליטי כלפיה, ובמיוחד של בן-גוריון, בשל דמויות מפתח בה שהפגינו בעבר ואופוזיציה פוליטית כלפי הממסד היישובי. כך גם את מיקומה בעיר שמעמדה עמוס סתירות, תוך תחרות מתמדת עם הקמתם של מרכזים אקדמיים חדשים. 'משוואת התקצוב' מאפשרת למחברת להתבונן ביחסי תן-וקח שהתהוו בין האוניברסיטה לבין הממשלה לאחר קום המדינה. יחסים אלה התבטאו בעיקר בהתגייסות האוניברסיטה לצורכי המדינה בתמורה להגדלת חלקה של הממשלה בתקציב המוסד. זאת על רקע הצמצום בחלקו של העם היהודי (באמצעות אגודות השוחרים) במימונה של האוניברסיטה. על רקע זה התפתחה באוניברסיטה מגמת השימושיות, שהשתקפה בהרחבת ההוראה במוסד: האוניברסיטה העברית הציעה לראשונה לימודים גם לתואר בוגר – בתוספת לתואר מוסמך בלבד, שניתן קודם לכן. תהליך זה עלה בקנה אחד עם ירידת קרנה של אוניברסיטת המחקר הגרמנית, במקביל לעליית כוחה של האקדמיה האמריקנית והתרחבות ההשכלה הגבוהה ברחבי העולם המערבי. כל עוד התקיימו תנאי משוואת התקצוב, הייתה הנהלת האוניברסיטה – שהתחלפה לאחר קום המדינה – מוכנה להסכין עם כרסום מסוים בעצמאותו של המוסד. רק במהלך שנות השישים הפך החופש האקדמי לעיקרון מחייב באוניברסיטה ובקרב אנשיה, וזאת בעקבות שחיקת משוואת התקצוב וערעור מעמד הבכורה של המוסד.

מאמרו של יונתן דיין עוסק גם הוא בהפרתו של איזון: זה שבין האוניברסיטה העברית בירושלים כחלק ממערך האוניברסיטאות באימפריה הבריטית כולה לבין

הפיכתה לאוניברסיטה ישראלית, המקיימת קשרים שונים עם בריטניה – זו שעבר הירדן הסמוכה והעוינת היא בת-חסותה. דיין בוחן את קשרי הגומלין מבעד לפעילותה של אגודת השוחרים באנגליה, שהיקפה שני לאגודה האמריקנית. כשם שהצטמצמו השקעותיה של בריטניה (המצומצמות מלכתחילה) באוניברסיטה העברית, גדל חלקה של אגודת השוחרים הבריטית במערך גיוס הכספים של האוניברסיטה והעניק לה בעשור האחרון לקיומו של המנדט – בדומה לשוחרים מארצות אחרות – ייצוג בולט במוסדות הניהול של האוניברסיטה. לאור היחסים המתוחים ששררו בין המוסדות הלאומיים לממשלת בריטניה בשלהי המנדט ולאחר הקמתה של המדינה, ניסו השוחרים הבריטים לפעול לקידום האינטרס האוניברסיטאי במישור התקציבי, אך גם לסייע בסוגיות מדיניות הקשורות לגורלה כתולדה של תוכנית החלוקה. אגודת השוחרים, כך מראה המאמר, פעלה כ"צירות דיפלומטית לכל דבר". עם זאת נותרו הישגיה מצומצמים. את התבססות המחקר של השפה האנגלית והוראתה באוניברסיטה העברית, במחצית שנות החמישים, אין לתלות בקשרים אלה אלא בהפיכת האנגלית ל'לינגואה פרנקה' (lingua franca) המדעית, בחסות השפעתה הגואה של האקדמיה האמריקנית בכלל ועל זו הישראלית בפרט.

מאמריהם של עדי לבני ויונתן דיין דנים בין השאר בתפנית שהתרחשה במשקלן של התפוצות בניהול האוניברסיטה, כפי שהשתקפה בהיקף גיוס התרומות לתקציבה באמצעות אגודות השוחרים ובשיתופן בניהולה דרך ייצוג בחבר הנאמנים. במקביל לשינויים ישירים אלה, התחולל שינוי עקרוני בתפיסת מהותה ומשקלה של הגולה. 'המפנה הריבוני' – כך מכנה רותם גלעדי את הקמתה של מדינת ישראל – גרר בתורו התנתקות מהמתחות בזכויות מיעוטים ומעבר לתחומי ידע אחרים, המאפיינים מדינות לאום וחברות רוב. תהליך זה ניזון מאליו מרמה זו או אחרת של 'שלילת הגולה'. הכותב מתבונן בתפנית זו דרך ההתמסדות של תחום המשפט הבינלאומי באוניברסיטה העברית בכלל, ודרך מעורבותו הישירה של נתן פיינברג, האישיות הבכירה בתחום, בפרט. מרתק לגלות כי הקמת המדינה לא ייתרה את המתח שבין הציונות המדינית לבין 'עבודת ההווה', מתח שהמשיך להתקיים והשתקף במשקלו המרכזי והשולי ברוזמנית של פיינברג, כמייצג ההיסטורי והדיסציפלינרי שלו. יתר על כן, תחום המשפט הבינלאומי באוניברסיטה נחשף לתביעות השלטון, בדומה לתביעות דומות שהעלו מוסדות המדינה להנהלת האוניברסיטה, המוצגות במאמרה של לבני. אמנם בתחומים מסוימים, כפי שיוסופר בהמשך, יצאה האוניברסיטה וידה על העליונה, אך במאבק כנגד משרד החוץ (בשאלת דו"ח שהזמינה 'קרן קרנגי לשלום בינלאומי' להערכת יחס דעת הקהל בישראל כלפי האו"ם), יצאה האוניברסיטה וידה על התחתונה: היא נאלצה לאשר ולתמוך בתוצאות מחקריות ומסקנות מדעיות שכתבו משפטי משרד החוץ.

לצד מכלול ההיבטים המבניים הקשורים לניהולה של האוניברסיטה כמוסד אוטונומי במדינה ריבונית, הרי שנת 1948 סימנה טלטלה של ממש בסוגיית המרחב הפיזי, כפי שהראו מאמריהם של וייס ודיין. במוקד השער השני ניצב המרחב – זה המידי, שבו פעלה האוניברסיטה וזה שאליו כיוונה בגעגועיה, תוכניותיה

ומחקריה. בשער הראשון נזכר לעיתים קרובות המושג 'גולה', ואילו בשער השני מדובר ב'גלות'. אין זה המינוח השגור על ישראל שגלה מארצו אלא מונח ששאלו פרנסיה של האוניברסיטה כשהצביעו על מצבה לאחר נטישת הר הצופים, כלומר כזו המצויה מחוץ למקומה. מאמרו של מריק שטרן, הפותח את השער השני, שופך אור על תקופה שנזנחה עד כה במחקר: תקופת 'הקמפוס העירוני' של העשור הראשון של מדינת ישראל, בין נטישת קמפוס הר הצופים בשנת 1948 לבין חנוכת הקמפוס בגבעת רם בשנת 1958, תקופה שבה השתכנה האוניברסיטה בעשרות מבנים ארעיים בירושלים המערבית. שטרן מראה כי תקופה זו "משקפת נקודת זמן חשובה ויוצאת דופן, שהצטלבו בה דרכיהן של האוניברסיטה והעיר בעידן הבתר-מלחמתי: האוניברסיטה כמוסד ציוני במשבר זהות, חסר בית ושרוי במצוקה תקציבית ופוליטית, וירושלים המערבית, הנבנית מחדש מהריסותיה ומשתקמת מצלקות המלחמה כבירת ישראל".

משנת 1949 החלה האוניברסיטה מאכלסת מבנים חלופיים שונים הפזורים לאורכה ולרוחבה של העיר המערבית, ובהם מוסדות כנסייתיים ונכסים שהיו בידי האפוסטרופוס לנכסי נפקדים, ושימשו בעבר את ממשלת המנדט על זרועותיה השונות או רכושם של פלסטינים שנשטשו או גורשו. תקופת פעילותה של האוניברסיטה העברית בקולג' טרה סנטה, במנזר רטיסבון ובמנזר סנט אנטוני, פעילות שהונצחה בספרות היפה, זוכה במאמרו של שטרן לניתוח גיאוגרפי-מורפולוגי. הסוגיה הפיזית של התמקמות האוניברסיטה בעיר המערבית מלמדת בעקיפין על השינוי האידיאולוגי שהתרחש, ככל הנראה, בקרב רבים מחברי הסגל: בניגוד למצופה מהם לאור עמדותיהם הפוליטיות בשנות המנדט, הם לא הביעו כל תרעומת ולא גילו התנגדות לשימוש ברכוש הפלסטיני הנטוש. הכותב מתבונן במאבקה של האוניברסיטה כנגד תוכניות ממשלתיות לבניית הקמפוס העתידי באזור עין כרם/ צובה, ובהצלחתה בשכנוע ובמימוש ההתמקמות שלה בסמיכות לקריית הלאום החדשה באזור בית הכרם. אמנם המעבר לקמפוס זה, כך מראה שטרן, שימר חלק מהאיכויות ביחסים בין האוניברסיטה לבין העיר שנוצרו בתקופת הקמפוס העירוני, אך מבחינת התכנון המרחבי סימן המעבר לקמפוס המבודד באופיו את "הכרסום ההדרגתי בחינותיו של מרכז העיר".

מאמרו של אסף זלצר על טקסי האוניברסיטה בתקופת ה'גלות' מתרכז באתו פרק זמן, אך לא במרחב הפיזי כי אם בזה המדומיין. "משחר ההיסטוריה האנושית", הוא מציין, "יועדו הטקסים לשמש אמצעי לגיבוש זהות והבניית התודעה של פרטים וקהילות". במאמר עוברת כחוט השני הכמיהה לקמפוס האבוד, לעיתים כמיהה אותנטית כפי אנשי האוניברסיטה, לעיתים אינסטרומנטלית בפייהם של פוליטיקאים ואנשי צבא, וזאת – בטקסי האוניברסיטה במהלך העשור הראשון למדינה. הר הצופים, אומר זלצר, היווה נקודת התייחסות בכל אחד מטקסים אלה; אמנם הוא לא נזכר מפורשות בנאומים שנישאו ב־17 במאי 1949 באירוע פתיחת בית הספר לרפואה המשותף לאוניברסיטה ולארגון 'הדסה', כנראה מתוך זהירות עקב מעמדה הבינלאומי המעורער של ירושלים באותה עת; אך מגילת היסוד

של בית הספר, שהוצגה בסופו של הטקס, נועדה להימצא בבניין העתידי בהר הצופים. שונה לחלוטין היה משקלו של הר הצופים בחגיגות לרגל ציון מחצית היובל לאוניברסיטה, שנערכו בחצר טרה סנטה במאי 1950, כלומר כמה חודשים לאחר שבן-גוריון הכריז על העלתם של מוסדות המדינה לירושלים ובכך על הפיכתה בפועל ל"בירה אחת – ירושלים הנצחית". נוכחותו של הר הצופים בלטה בחגיגות מחצית היובל, ועל רקע צעדים אלה, בתערוכה מלווה, בבול שהונפק במיוחד לכבוד האירוע אך גם בנאומים של נשיא המדינה חיים ויצמן, של נשיא האוניברסיטה זליג ברודצקי, של יו"ר חבר הנאמנים סר ליאון סימון ושל הרמטכ"ל רב-אלוף יגאל ידין. לצד הזיקה להר הצופים, חשף הטקס את הפער בין שאיפותיה של האוניברסיטה לשימור מעמדה לבין הציפיות הפוליטיות-ממלכתיות שנתלו בה; הוא חשף גם את המתח בין האוניברסיטה לבין עיריית ירושלים, שהאוניברסיטה נהגה להתעלם ממנה תוך מגעיה הישירים עם מוסדות המדינה. מטבע הדברים השתנה מעמד הקמפוס בהר הצופים כשהוחלט על הקמת הקמפוס בגבעת רם והוחל בבנייתו בשנת 1958. בשעה שבטקס העלייה על הקרקע' ביוני 1954 הלינו נשיא האוניברסיטה בנימין מזור ונשיא המדינה יצחק בן-צבי על מצבם של המבנים בהר הצופים, קרנו של הקמפוס שם החלה יורדת; קריאתו של בן-גוריון בטקס חנוכת הקמפוס החדש באפריל 1958, כי "קריית האוניברסיטה בהר הצופים לא תישאר עוד הרבה זמן ריקה; אם לא נחזור לשם בהסכם, נעשה זאת אנחנו בעצמנו", כיוונה מאליה לאוזניים ולמטרות אחרות.

נקודת המבט המרחבית עומדת במרכז מאמרה של נעמי יובל-נאה, המאיר את עיצובם של המחלקה והמרחב הבוטני בשנים שלאחר קום המדינה. על רקע הניתוק מקמפוס הר הצופים, וכתולדה מגבולות שביית הנשק, נפגעה פגיעה כפולה הגיאובוטניקה, הענף המרכזי שאפיין את התחום עד אותה עת. האובדן הזמני של העשבייה, שנותרה בהר הצופים, המתואר בהרחבה גם במאמרה של וייס, והעדר הגישה למרחב האזורי, שעמד במרכז המחקר הבוטני עד אז, שמטו את הקרקע מ'האסכולה הירושלמית' בחקר הבוטניקה. יובל-נאה מראה כיצד הפכה המחלקה, ללא העשבייה וללא גישה למדינות השכנות, ל"מסגרת שמחקר השדה שלה מוגבל לשטח זעיר", וזאת בניגוד לעבר שבו תפסה המחלקה את עצמה כ"חוד החנית העולמי של הידע הבוטני על המזרח התיכון". אלה היו תוצאות ישירות של המלחמה אך לצידן אירעו תנודות נוספות כתוצאה מקרית של תהליכים קונטינגנטיים. כך למשל התרחש המעבר מהר הצופים לקמפוס העירוני במקביל להתפתחות ענף חדש של הפיזיולוגיה של הצמח, בהובלתו של חוקר בכיר בתחום – מיכאל אבן-ארי. במעבר לקמפוס העירוני שוכנו מעבדות המחקר וההוראה של תחום זה בממילא, בשכנות למעבדות הביוכימיה, פיזיקה, כימיה אורגנית ואנאורגנית, והדבר אפשר סינרגיה מדעית עם תחומים אלה; ואילו הענף הקלאסי הסיסטמטי, שעסק בטקסונומיה, גיאובוטניקה ומורפולוגיה, שוכן בנפרד בטלביה. ההתפתחות הדו-ראשית של התחום, שלוותה בעימותים לא מעטים, הושפעה בתורה מתהליכים עולמיים, כמו ירידת קרנו של המדע האירופי (ובעיקר הצרפתי), שממנו שאבה

הבוטניקה הסיסטמית את השפעתה, לטובת המדע האמריקני וההסתייגות העולמית הגוברת בקרב ביולוגים מהעבודה הסיסטמית-טקסונומית, שהצטיירה כעת כמיושנת. בצל התפתחויות מקומיות, אזוריות ועולמיות אלה, התעצבה המחלקה משלהי שנות החמישים על שני אגפיה במשכנה החדש שבקמפוס גבעת רם. מאמרה של דיאנה דולב מתמקד בקמפוס בגבעת רם על מרחביו ובנייניו, "עידית של האדריכלות הישראלית בתקופה המכוננת של שנות החמישים והשישים" כפי שהיא מכנה אותו. בשונה מקמפוס הר הצופים, שאף לא אחת מחמש תוכניות האב שלו זכתה להתממש, הרי קמפוס גבעת רם נבנה תוך מימוש מלא של תוכנית האב. שלושת מתכנניו – האדריכלים ריכרד קאופמן, היינץ ראו ויוסף קלרוויץ – בעלי השכלה מקצועית גרמנית ונושאי מסורת מודרניזם אדריכלי אירופי, היו אמונים על סגנון "מינימליסטי ונטול סממנים מקומיים". לכך תרם, כפי שמציג המאמר, מיקומו המרוחק והמנותק של הקמפוס החדש מאתרים היסטוריים בעלי חשיבות יהודית, דתית, סמלית ופוליטית. עיצוב הבניינים ועיצוב הנוף על ידי אדריכלי נוף ידועי שם, יצר קמפוס ללא זיקה מובהקת לקדמוניות הארץ או לקדושתה של ירושלים – למעט התאמות שנדרשו בשלבי המימוש לטופוגרפיה המיוחדת של תנאי הרס.

במאמרה של דולב הקוראים מסיירים, בין השאר, בבנייניו וחלליו של הקמפוס ונחשפים לחשיבה התכנונית של מכלול המבנים, של המבנים הבודדים וכן לגן ולרחבת הכניסה. הקריאה מאפשרת למי שחוו את התקופה להבין את העקרונות התכנוניים והאילוצים שהביאו לצורתו של הקמפוס בשנותיו המוקדמות, בעוד הם וקוראים צעירים יותר יוכלו לעמוד על הפער שנפער במהלך הזמן, בין התכנון המקורי לקמפוס כיום בשל צרכים, אילוצים וטעמים משתנים. המאמר מסתיים בפרשנות ביקורתית של אדריכלות הקמפוס, כשותפה למהלכים של חיזוק ההגמוניה הוותיקה ולהדרה של עולים חדשים ושל מזרחים. בה בעת דולב חותמת את המאמר בקביעה כי גם כיום, ועל אף העדר שימור ראוי, מתחם הקמפוס ובנייניו משקפים "ערכים אדריכליים חשובים של שמירה על קנה מידה אנושי ושל הימנעות מדאוותנות והדר מוחצן".

השער השלישי בכרך זה עוסק במקצועות חיוניים מרכזיים כמו רפואה, משפט וחינוך – ובתפקיד ההכשרה לתחומי מפתח אלה שהאוניברסיטה העברית קיבלה על עצמה. מובן שלא היו אלה תהליכים של צמיחת יש מאין, שכן במהלך השנים נשאו באחריות לתחומים הללו הן ממשלת המנדט הן המוסדות הציוניים. ובכל זאת, עם הקמת המדינה השתנתה מהותם העקרונית והאוניברסיטה נדרשה להעניק מענה לצרכים החדשים, למשל בתחום הרפואה. מלחמת תש"ח הותירה את בית החולים 'הדסה' במובלעת המפורזת ואיינה את חשיבותו. אוכדן משכן הקבע של בית החולים אירע בדיוק כאשר עתידה הייתה להיפתח הפקולטה לרפואה, על פי תוכניות מקוריות שנרקמו במהלך שנות הארבעים, בשיתוף בין ארגון 'נשות הדסה' לבין האוניברסיטה העברית, כהמשך לפרה-פקולטה שנפתחה כבר בשנת 1939. במאמרו עוקב דורון נידרלנד אחר תהליכים אלה ומתאר את היסוסיה המוקדמים

של האוניברסיטה האם לכלול את תחום הרפואה בתחום ההשכלה האוניברסיטאית; זאת מחשש שהכללת תחום יישומי זה תפגע באופייה המחקרי של האוניברסיטה. אף שהפור נפל כבר בשנות השלושים עם ההחלטה על הקמתה של הפרה-פקולטה, המשיך הספק ללוות גם את ההחלטות בשנות הארבעים וכן בראשית שנות החמישים: סנאט האוניברסיטה נדרש לשאלת התארים ובסיכומו של התהליך, על אף התנגדויות פנימיות, אישר להעניק תואר דוקטור למסיימי לימודי רפואה.

לצד סוגיות מעמדו של תחום הרפואה ומעמד הסטודנטים שסיימו את לימודיהם בתחום זה, נידרלנד עוקב במאמרו אחר גיבושה של תוכנית ההוראה ומשרטט את המפנה שהתרחש בלימודי הרפואה במהלך שנות החמישים: מעבר מזיקה מרכז-אירופית לזיקה אמריקנית. קרנה המדעית של הרפואה במרכז אירופה ירדה כתולדה עקיפה של מלחמת העולם השנייה, ואילו קרנו של המדע האמריקני בכלל ושל הרפואה בפרט עלתה. מעבר זה גרם לכך שהפקולטה לרפואה – שארגון 'נשות הדסה' בארצות הברית באופן מסורתי מימן אותה חלקית – נטשה את התפיסה האירופית של הרצאות באולמות גדולים מפי פרופסורים סמכותיים ועברה להוראה במסגרת של סמינרים בקבוצות קטנות, במעבדות ובעבודת צוות. שינויים אלה גררו בתורם החלטות תקציביות בשל צרכים גוברים בסגל הוראה ובציוד. האוניברסיטה הצליחה לגייס סגל מורחב לפקולטה לרפואה בכלל ובמסגרת התפיסה השונה בפרט רק באמצעות סינוף רופאים מבתי חולים אחרים; עם זאת היא הקפידה שלא לסנף בתי חולים שלמים (ששאפו אף הם להפוך לבתי חולים אוניברסיטאיים) אלא רק רופאים כיחידים. כך שמרה האוניברסיטה העברית על המעמד הבלעדי של הפקולטה היחידה לרפואה בישראל עד אמצע שנות השישים. על התהייה האם הצליחה הפקולטה לעמוד בציפיותיה של המדינה עונה המחבר באופן חלקי כשהוא דן בהתפתחותה של הרפואה הציבורית בישראל; ואילו אלעד נאמני במאמרו, וליאת קוזמא ובני נוריאלי במאמרם (בשער הרביעי), מתמודדים עם תהייה זו מנקודות מבט אחרות ומגיעים למסקנות שונות.

פתיחת בית הספר לרפואה היוותה המשך ישיר להתפתחויות שראשיתן בשנות המנדט, בעוד שהקמת המדינה חייבה לפתוח פרק חדש בתחום הוראת המשפט. שני המוסדות שפעלו עד אז בירושלים ובתל אביב – בית הספר הממשלתי הבריטי 'השיעורים למשפט' (1920) ו'בית הספר הגבוה למשפטים וכלכלה' (1935) – הכשירו עורכי דין או העניקו השכלה עיונית בתחום המשפט. הם לא נועדו כמובן, ולא היה בכוחם, לספק צורכי מדינה ריבונית בהכשרת עורכי דין ושופטים למערכת משפט, פקידות ממשלתית וכלכלנים. עם הקמת המדינה היה לאוניברסיטה העברית אינטרס ראשון במעלה לבסס תחום זה בין כתליה; זאת לאור משקלו הסמלי של המשפט ועל אחת כמה וכמה כמשקל נגד לערעור מעמדה כפועל יוצא של תוצאות המלחמה בירושלים, וחששותיה מההשלכות ארוכות הטווח על עתידה המדיני. בנושא זה ראו האוניברסיטה ומוסדות המדינה עין בעין. ביסוסו של תחום המשפט בירושלים עם פתיחת הפקולטה למשפטים, בנובמבר 1949, שימש כהפגנה אחת מני רבות של ריבונות ישראל בעיר, שמעמדה הבינלאומי היה ונותר (לאור החלטת

החלוקה) של 'קורפוס ספרטום'. יהודית דורי דסטון מתעכבת במאמרה על התהליך, שבו יזמה האוניברסיטה העברית את הקמתה של הפקולטה למשפטים והובילה לכיסוסה במערכת הפוליטית והמקצועית כאחת. התוכנית נהגתה ומומשה בידי מורי האוניברסיטה, ובראשם נתן פיינברג – שפועלו תואר בהרחבה גם במאמרו של רותם גלעדי – בשיתוף צמרת מערכת המשפט הישראלית המתהווה, ובה נשיא בית המשפט העליון משה זמורה ושר המשפטים פנחס רוזן. ברומה למקצוע הרפואה, חייב תהליך זה משא ומתן פנימי בין שני היעדים – בין פיתוח מחקר אקדמי לבין הכשרה מקצועית, בין השכלה אוניברסיטאית ויוקרה מדעית לבין חיי המעשה של מקצוע עריכת הדין.

מרים סמט במאמרה עוקבת אחר תולדות בית הספר לחינוך במהלך שלושה עשורים, שראשיתם בהקמתו בשנת 1935, כאשר מערכת החינוך העברי הייתה בסמכותו של הוועד הלאומי תוך פיקוח חלקי בלבד של המחלקה לחינוך בממשלת המנדט – עד לרפורמה הגדולה בחינוך בשנת 1968. במהלך תקופה זו ניכרו תחנות ביניים: בשנת 1944 הוסמכה המחלקה לחינוך לשמש כחוג משני לפדגוגיה, בשנת 1950 – כחוג ראשי לתואר ראשון, ובשנת 1951 – לתואר שלישי. בשנת 1953 הוקם בית הספר לחינוך, שאיחד את המחלקה לחינוך עם בית המדרש למורים העברי בבית הכרם ופעל בשיתוף פעולה מקצועי הדוק עם משרד החינוך. האיחוד נמשך ארבע שנים ובסופן הופרדו שוב המסלולים והמוסדות. ברומה לרפואה ולמשפטים, היה החינוך – כתחום דעת אקדמי – נתון לביקורת משום שעמד בתווך בין יומרה מדעית צרופה לבין דרישה יישומית. כך מצאה מחלקת החינוך את עצמה מתמודדת עם ציפייה – הן מבחוץ הן מבפנים – להובלת מהלך של אקדמיזציה של מקצוע ההוראה בישראל, בחינוך התיכוני ואף בחינוך היסודי. הצלחותיה במהלך זה היו חלקיות ביותר. אמנם בעשור הראשון למדינה הושאלו מלומדים מהאוניברסיטה העברית לתפקידים ממלכתיים בשדה החינוך וכיהנו בעמדות מפתח כמו שר חינוך (בן-ציון דינור) ומנכ"ל המשרד (אליעזר ריגר), אולם הם התקשו להעלות את רמתו ואת קרנו של מקצוע ההוראה בישראל. משימה זו הייתה תלויה בסוגיות חינוכיות רבות שאינן קשורות במישרין להכשרה ולהשכלה, כמו למשל סוגיית השכר. הרף האקדמי הגבוה שהעמידה האוניברסיטה בהכשרתם של מורים במסגרתה, בתקווה שהדבר יוליד יוקרה, הרתיע רבים מלרכוש את השכלתם המקצועית בשעריה והם העדיפו מסגרות אחרות כמו סמינרים למורים, שרף דרישותיהם האקדמיות נמוך יותר.

המחקר המדעי בתחום החינוך עמד בעשורים אלה בסימן השפעה אמריקנית מובהקת, ברומה לתחומי דעת אחרים הנדונים בכרך – רפואה, בוטניקה, פילוסופיה ומדע המדינה. ההשפעה הישירה ניכרה מבעד למוצאם והשכלתם של בכירים בתחום: אלכסנדר דושקין למשל היה תלמידו הישיר של ג'ון דיואי ולכן היה אמון על תפיסות החינוך הפרוגרסיבי. אלא שההשפעה האמריקנית בתחום זה, שהעמיקה בשל הנטייה של חוקרים בתחום לצאת להשתלמויות מקצועיות בארצות הברית ולכוון את מחקריהם לשיח המדעי האמריקני, התגלתה כחבר פיפיות ביחס לשאלת

השאלות של מערכת החינוך הישראלית: סוגיית הפערים על רקע מוצא אתני. את הסוגיה הזו – המקרה הישראלי בכלל והפערים הבינעדתיים בפרט – ניסו אותם חוקרים להמשיג דרך סוגיית הפער בין יחסיהם של לבנים ושחורים בארצות הברית, וזאת במקביל לשיח מדעי החברה על סוגיית המודרניזציה. ניסיון זה חטא, במובנים רבים, למציאות המקומית. כאשר המחלקה במחקרה "התמקדה בפער העדתי בחינוך, התגלה בדיעבד", נטען במאמר, "שבמובנים רבים, המחקר הנרחב על פער זה, אינו אלא מְבַנָּה אותו למעשה".

התקציבים, התשתיות הפיזיות והקמתן ופיתוחן של יחידות אקדמיות חדשות, נועדו לשמש להוראה של סטודנטים והכשרה של מדענים לאקדמיה, לתעשייה ולשירות הציבורי. השער הרביעי בדרך שלפנינו, 'קבלה והדרה של סגל וסטודנטים', מתרכז במנגנוני הקבלה ללימודים, בהשפעתם על הפרופיל הכללי של הסטודנטיות והסטודנטים באוניברסיטה העברית ובחוויה הסטודנטיאלית בכללותה. הגידול המהיר וחסר התקדים של האוכלוסייה בעקבות גלי ההגירה הגדולים מחד גיסא, ופתיחת מסלולי לימודים לתואר בוגר ופקולטות חדשות מאידך גיסא, היוו מאגר להרחבת ציבור הסטודנטים באוניברסיטה. זאת אף זאת, להבדיל מתקופת טרום המדינה, הגיעו עתה הבקשות ללימודים מגברים ומנשים כאחד, מיוצאי אירופה ומעולים מארצות האסלאם, מיהודים ומערבים. בשל הצורך לעמוד בתנאי קבלה מחמירים, השיקולים הכלכליים וההכרה השונה בחשיבות ההשכלה גבוהה, הרי הפנייה ללימודים (ומכאן גם המתקבלים אליהם) – לא שיקפו מטבע הדברים את ההרכב המגדרי והאתני של האוכלוסייה הישראלית בכללותה; מאמרים ספורים בכך זה, כך נידרלנד וקוזמא ונוריאל ביחס ללימודי רפואה, ודורי דסטון ביחס ללימודי משפטים, או כהן בספרו כשהוא מתבונן על האוניברסיטה כמכלול, טוענים לאפלייתן של קבוצות מוחלשות. כפי שטוען כהן, משעה שהלימודים האקדמיים היו פרוזודור למעמד הבינוני ולנגישות למוקדי יוקרה וכוח בחברה הישראלית, הרי נודעה לקבלה ללימודים באוניברסיטה העברית השפעה ניכרת על עיצובה של החברה והתרבות של המדינה הצעירה.⁵

כפי שעולה ממאמרו של עוזי רבהון על הדמוגרפיה של הסטודנטים, מסדי נתונים שאורגנו באוניברסיטה והועברו ודווחו בחלקם על-ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מתעדים גידול ניכר במצבת הסטודנטים: מאלף לערך תלמידים בשנה הראשונה לאחר קום המדינה ל-11,000 ויותר בתום התקופה הנידונה בכך זה. הגידול שינה גם את החלוקה האתנית של הסטודנטים: מעשרה אחוזים לערך של יהודים יוצאי ארצות האסלאם לרבע מהם. על אף הגידול, נותר שיעורם נמוך במחצית מחלקם של העולים מארצות האסלאם בכלל האוכלוסייה היהודית במדינה. חוסר האיזון המגדרי המספרי בלט פחות והתקרב באמצע שנות השישים לחלוקה מאוזנת, אותה ניתן לזקוף במידה רבה לפתיחת מסלולי לימודים לתואר ראשון

המכשירים את בוגריהם לעבודה מעשית בתחומי ההוראה, העבודה הסוציאלית והסיעוד. קרוב לוודאי שמסלולים אלה היו המקור, ולו חלקי, של גידול במספרם של הסטודנטים הערבים. עם זאת נותר מספרם נמוך ורחוק מלשקף את חלקם באוכלוסייה.

הגידול במספר הכולל של הסטודנטים באוניברסיטה השתקף בכל התארים, אך בלט במסלולים לתואר בוגר ומוסמך, במיוחד במדעים העיוניים ובשתי הפקולטות החדשות של משפטים ורפואה. כמחצית ממקבלי התארים של האוניברסיטה בשני העשורים הראשונים למדינה סיימו אפוא לימודי בוגר, ועוד כשליש מהם סיימו תואר מוסמך. 14 אחוזים קיבלו תואר דוקטור, לרבות בתחום הרפואה. במבט השוואתי, וכל עוד היה הטכניון בן-תחרות יחיד (ובתחומי מדע מצומצמים מאוד), שמרה האוניברסיטה העברית על חלקה היחסי באוכלוסיית הסטודנטים ואף הגדילה אותו; אולם בהמשך, כשהחלו לפעול עצמאית מכון ויצמן, אוניברסיטת תל אביב ואוניברסיטת חיפה (לקראת סוף התקופה), ירד חלקם של הסטודנטים בירושלים למחצית ואף פחות מזה מסך כל הסטודנטים בישראל. עם זאת, מספרם של הסטודנטים בכל אחד ואחד מהמוסדות האקדמיים האחרים לא הגיע אפילו למחצית – ולעיתים קרובות הרבה פחות – ממספרם של הסטודנטים שלמדו אותה עת באוניברסיטה העברית.

התבוננות נקודתית וייחודית מספקים ליאת קוזמא ובני נוריאלי, המפנים זרקור לבית הספר לרפואה שזה עתה קם. עד אמצע שנות השישים היה זה בית הספר היחיד לרפואה בארץ, ולכן תהליך הקבלה אליו ופרופיל תלמידיו השפיעו במידה רבה על קאדר הרופאים במדינת ישראל, ומכאן – גם על יצירה של אליטה מקצועית. המחברים התבססו על מגוון מקורות ובמיוחד ארכיון האוניברסיטה, ארכיון הדסה, ארכיון משרד הבריאות, עיתונות רפואית, העיתונות הכללית וראיונות עם סטודנטים לשעבר. הם מגיעים למסקנה כי מורי בית הספר (ברובם רופאים שהגיעו מאירופה לפני מלחמת העולם השנייה) מיינו את התלמידים לפי קני מידה מעמדיים, תרבותיים, מגדריים ואתניים, שזיהו כמבטיחים את יצירתו של מעמד רפואי ראוי. המאמר מצביע על כך כי המנגנון התלת-שלבי (ציוני בגרות, מבחן קונקורס וריאיון קבלה), שהיה ייחודי לבית הספר לרפואה, קידם בפועל את העדפתם של גברים אשכנזים מקרב הציבור העירוני הוותיק. אבל בכך לא היה די; גם בנקודת היציאה, עם תום הלימודים, היו מורי בית הספר לרפואה יכולים לנווט לבתי חולים את בוגריהם; בוגרים אלה העדיפו בדרך כלל ערים גדולות שהיו משופעות ברופאים על פני הפריפריה הגיאוגרפית. שליטה זו, על קבלת תלמידים ועל מקום עבודתם, לוותה במאבק על עצמאותם של הרופאים כנגד הלחצים של מוסדות המדינה והשיקולים הלאומיים. כאן ניצבו מורי בית הספר ותלמידיו לצד ההסתדרות הרפואית בישראל בדרישה למנוע שינויי חקיקה, שיחייבו רופאים צעירים לעבוד בפריפריה, והביאו להורדתה של הצעת חוק בנושא משולחנה של הכנסת.

במאמרו על תרבות הסטודנטים שהתפתחה באוניברסיטה העברית בראשית

ימי המדינה, דורון טימור דן במקומה בעיצוב התרבות העברית. קבוצה זו גדלה והתרחבה במהירות וביקשה לעצב לעצמה חיים בעלי משמעות של מעמד בינוני מודרני. הכותב מראה כי הסטודנטים נהנו מתחושת החשיבות שחלקה להם המנהיגות הפוליטית וממגוון גדל והולך של אפשרויות אקדמיות שנפתח בפניהם, והשתלבו בזירה שהנהגה הפוליטית ראתה בה גורם מפתח לקידום תהליכי מודרניזציה בחברה הישראלית. באווירה זו, בצל תהליכי קליטה של תרבות הצריכה והתגבשות מעמד בינוני – שנהנה מהצמיחה הכלכלית עד אמצע שנות השישים – יצרו הסטודנטים תרבות ייחודית. על מאפייניה נמנו קונפורמיזם ותפיסת עצמם כקבוצה חברתית ותרבותית נבדלת המסייעת בכינון הממלכתיות נוסח מפא"י, כלומר תפיסה לאומית קולקטיבית המדגישה את טובת הכלל. הסטודנטים שאפו להגשמה עצמית, לחופש ולפריחה אינטלקטואלית וחברתית משלהם, והושפעו גם מתפיסות תרבותיות ששררו בעולם בדבר תפקיד הסטודנט כגורם חשוב ולעיתים מרדני בחברה הסובבת. תפיסות אלה היוו קרקע פורייה להולדת תנועות המחאה של הסטודנטים במערב אירופה ובארצות הברית במחצית השנייה של שנות השישים. הם בחנו את המושג 'סטודנט' כמייצג 'חופש', הזדמנות לפיתוח קשרים ומעמד חברתי, המבוססים על חשיבה ביקורתית ויכולת חשיבה עצמאית. לצד תהליכים שהתחוללו בחברה הישראלית, הובילו התפיסות האמורות לנקודת מפנה מוסדית בהגדרת זהות הסטודנט: מעבר מעמדה צייתנית ונכנעת – לציבור בעל כוח והגדרה חדשים של יכולת להשפיע, הן על הנהלות המוסדות האקדמיים והן כציבור בעל כוח פוליטי, שמבקר את הסדר החברתי הקיים. אחת הסוגיות שהובילו לשינוי זה הייתה מיסודם של היחסים הדיפלומטיים עם מערב גרמניה, צעד שעורר מחאה חריפה של סטודנטים, ובהמשך – פרשיות שחיתות בהנהגת המדינה. אירועים אלה גרמו לשינוי ביחסי הכוח בין הסטודנטים לסגל האקדמי, ובעיקר לגיבושה של ביקורת חברתית ופוליטית רחבה כלפי הנהגת המדינה. טימור במאמרו עוסק אפוא בפעילות הסטודנטים בשלושה תחומים מרכזיים: הפוליטי-מפלגתי; היחסים בין הסטודנטים לבין הסגל האקדמי; והתחום התרבותי, כלומר בגורמים לנטישת 'הקונפורמיזם הממלכתי' לטובת דפוסי מחאה וביקורת.

כמוסד המרכזי של השכלה גבוהה בשנים של בניין אומה, נכרכו לעיתים משימותיה המדעיות של האוניברסיטה בצרכיה של המדינה הצעירה. הדבר ניכר, בין השאר, בתוכניות הכשרה, בקורסים, במחקר ובליווי הרחבת ההשכלה הגבוהה בישראל. זיקות אלו, בעיקר בתחומים רגישים כמו פוליטיקה או צבא, חיכו התנהלות שקולה ואחראית שתשמר את עצמאותה של האוניברסיטה, את התפתחותה עקב בצד אגודל עם מוסדות עילית בעולם ותבטיח את מעמדה המדעי הבינלאומי. אין לפסוק האם הייתה זו סיבה או תוצאה של ההתפתחויות באותן שנים, מכל מקום האוניברסיטה הוסיפה ויצרה חלוקות מבניות חדשות של תחומי דעת רחבים, לרבות במדעים העיוניים. מרכזית בהם הייתה ההפיכה של מקבץ קורסים במדעי הרוח לפקולטה עצמאית למדעי החברה, תהליך שיעקב (קובי) מצר דן בו בפתיחת השער החמישי, 'אוניברסיטה, חברה ופוליטיקה'.

מחשבות ודיונים על פיתוח מדעי החברה ליוו למעשה את האוניברסיטה מאז שנות השלושים. הם התגבשו בעשור שלאחר מכן לכדי המלצה ברורה להקמת מחלקה למדעי החברה, שיושמה הלכה למעשה כאשר חודשו הלימודים באוניברסיטה מעט לאחר תום מלחמת תש"ח, עדיין במסגרת הפקולטה למדעי הרוח. במסגרת חדשה זו הוצעו לימודים בכלכלה ובסוציולוגיה (שני החוגים הראשיים הראשונים לבוגר ולמוסמך במסגרת מדעי החברה), ובמדע המדינה, ביחסים בינלאומיים וקצת לאחר מכן – גם בסטטיסטיקה, כחוגים משניים. רק בשנת 1953 אורגנו מדעי החברה במסגרת עצמאית ב'בית הספר לכלכלה ולמדעי החברה ע"ש אליעזר קפלן – הפקולטה למדעי החברה'. עם זאת לא נותק לגמרי חבל הטבור שקשר דיסציפלינות אלה למדעי הרוח, ובמשך 15 השנים הבאות, עד 1968, המשיכו שתי הפקולטות לחלוק ועדת הוראה משותפת, להחליט במשותף על תוכניות הלימודים של חוגיהן ולהפעיל לימודי יסוד משותפים ומינויים משותפים של ועדות מקצועיות ובוזנים של עבודות לתואר דוקטור. בתקופה הנדונה התרחבה הפקולטה לתחומי דעת נוספים ועוצבו החוגים המרכזיים הנוספים שלה, לרבות פסיכולוגיה ומינהל עסקים. גיאוגרפיה, יחסים בינלאומיים, מינהל ציבורי ותקשורת התגבשו ליחידות הוראה עצמאיות בפקולטה רק לאחר 1968, וכך גם שילובה של האנתרופולוגיה כתחום דעת עצמאי במחלקה לסוציולוגיה, שהפכה למחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה.

דרך סיפורם של שני עשורים אלה במדעי החברה באוניברסיטה העברית מתבהרים כמה היבטים מעניינים של קשרי פנים וקשרי חוץ אוניברסיטאיים. בדומה לפקולטות אחרות כמו משפטים ורפואה, ראתה האוניברסיטה את המחקר וההוראה בתחומים מסוימים – למשל סוציולוגיה, כלכלה ומנהל – כמסגרות העשויות לתרום לבניין המדינה ולהכשרה של עובדי ציבור. יוזמה חיצונית להקמת מוסד גבוה להנצחת שר האוצר הראשון אליעזר קפלן, שהיווה את התשתית ליסוד הפקולטה למדעי החברה, משמשת דוגמה למעורבותם של גופים חיצוניים (שלטוניים ואחרים) בפעילות האקדמית הסדירה באוניברסיטה. בריבזמן, המתכונת המדעית העיקרית ועיצוב התפיסות התיאורטיות, ובהתאמה – גם התכנים של ההוראה, מבליטים מאוד את השפעתה של האקדמיה האמריקנית, ובמידה מסוימת גם של האקדמיה הבריטית שלאחר מלחמת העולם השנייה. כאן מילאו תפקיד מרכזי דן פטינקין בכלכלה ושמואל נח אייזנשטדט בסוציולוגיה, אישים שעיצבו והנהיגו את שני החוגים המרכזיים של הפקולטה ושימשו בה כדיקנים בשנים שהביאו לניתוקה מהפקולטה למדעי הרוח ולעצמאותה המלאה בשנת 1968. מצר מנתח בפירוט את האסכולות המרכזיות והגישות המחקריות ששלטו אותה עת באקדמיה המערבית בכל אחד מתחומי דעת אלה ואת אימוצן, אגב התאמתן למחקר והוראה בישראל. בחוג לכלכלה ניכרה זיקה אמריקנית מובהקת יותר מאשר בחוג לסוציולוגיה, הן בנטייה לעודד את תלמידי המחקר ללמוד בחו"ל הן בהתמקדות של נושאי המחקר ובשימוש ובפיתוח התיאורטי. בהמשך לרבהון שעקב במאמרו בכרך זה אחר מצבת הסטודנטים בפקולטה, במאמר של מצר מובאים גם נתונים מפורטים על השינויים

במספר חברי הסגל של החוגים בפקולטה למדעי החברה, המקומות שלמדו בהם והתפלגות התלמידים לפי חוגים.

מצר נדרש במאמרו גם לתחום מדע המדינה, לרבות הפיכתו מחוג משני לחוג ראשי, למינוי חברי סגל חדשים ולתחומי הוראה ומחקר, ובעיקר לדגש שניתן בשנים אלו למחשבה מדינית, למשטרים ופוליטיקה מדינתית, למשפט חוקתי ומדיניות ולמנהל ציבורי; וזאת לנוכח ההיעדרות הבולטת של חקר התנהגות פוליטית בגישה ההתנהגותית. ניתוח המתמקד בראשיתו של החוג מצוי במאמרו של בנימין שוורץ ורן אבנון. מחשבות וניסיונות לשלב את תחום מדע המדינה באוניברסיטה החלו עוד בשלהי שנות השלושים, כאשר ריכרד קבנר ומרטין בובר הציעו ללמד קורס בתחום זה, ונמשכו בשנות הארבעים על רקע התפתחות המדע הפוליטי באקדמיה המערבית בכלל והרצון לסייע בהכשרת כוח אדם למדינה שבדרך בפרט. לבסוף הפך הקורס היחיד שהעביר בנימין אקצין במסגרת המחלקה למדעי החברה והכלכלה בשנת הלימודים 1949/50, 'תורת המדינה הכללית', לחוג משני במדע המדינה לתואר שני במסגרת הפקולטה למדעי הרוח, ולחוג עצמאי לתואר ראשון ותארים מתקדמים בפקולטה החדשה למדעי החברה בשנת 1951 ו-1958, בהתאמה.

הדינאים על מוסד התחום חושפים גישות שונות בין המתנגדים לקיומו כחוג עצמאי לבין התומכים בכך. עם המתנגדים נמנו למשל יעקב טלמון, יהושע פראוור וש"נ אייזנשטדט; הם סברו כי כל אחד מתת-התחומים השונים במדע המדינה שייכים לתחום דעת רחב יותר (למשל, מחשבה מדינית – להיסטוריה אינטלקטואלית, מפלגות ומשטר מדיני – לסוציולוגיה פוליטית, והשוואות תחיקתיות – למשפטים). בראש התומכים ניצב מרטין בובר, שדגל באימוץ הדגם שהחל להתפתח בארצות הברית כבר בסוף המאה ה-19 (גם שם נשמעו הסתייגויות) של תחום מחקר והוראה עצמאיים. תפיסת מדע המדינה כתחום רב-פנים השתקפה גם בעמדות השונות של חברי הוועדות לגבי התאמתו של אקצין, שהיה משפטן ושעבודותיו התמקדו בעיקר בתחום המשפט הבינלאומי, למשרה של מי שאמור לחקור את תורת המדינה במובנה הרחב הכולל משטר, מפלגות, מוסדות פרלמנטריים וחוקה. עם מינויו הסופי כחבר סגל במדע המדינה (במשותף עם הפקולטה למשפטים, שעתידה הייתה לקום אז), ועל אף ההסתייגות בשל זיהויו הפוליטי כרוויזיוניסט, אימץ אקצין את הגישה הסינתטית, המדגישה ראייה כללית ורחבה של ההשכלה, שאמורה להקיף גם קורסים מתחומים משיקים, ובגישה אקלקטית המכירה בגישות מחקריות שונות ואינה מעדיפה גישה אחת על פני רעותה.

המאמר דן גם בהתפתחותם של תחומי דעת מוגדרים כחוג, לרבות מנהל ציבורי, תורת המשטרים ויחסים בינלאומיים, וכן בקורסי הבחירה המגוונים שהוצעו בתוכניות הלימודים, הקשורים להיסטוריה היהודית בת-הזמן ולהקשרים החברתיים והפוליטיים של היישוב ומדינת ישראל. אקצין, לדברי מחברי המאמר, היה ללא ספק מייסד החוג למדע המדינה והמעצב שלו ב"מיטב שבמסורות האירופאיות והאמריקניות [...] מהמסורת האירופית נטל ושימר את הרגישות להשכלה רחבה בהיסטוריה, את הכבוד להכרת מסורות תרבותיות ואת לימוד הזיקות בין מסורות

עבר למבנים של חברה ופוליטיקה בהווה. ממדע הפוליטיקה בארצות הברית למד את היתרונות של מחקרים מבוססי נתונים ואת החידושים והתובנות שהם מאפשרים. אקצין סבר שאין צורך לכפות גישה אחת על פני רעותה, והתנגד להאדרת שיטות מחקר חדשניות והתמקצעות צרת אופקים". גישות אלה ליוו את החוג, את מוריו ותלמידיו שנים רבות קדימה.

אחד האתגרים העיקריים שניצבו בפני האוניברסיטה במעבר מיישוב למדינה היה השימור של אופייה האזרחי ושל עצמאותה האקדמית, ובה בעת הקשבה לצורכי המדינה והתגייסות ככל הניתן למענה לצרכים אלה. המתח בין שתי המשימות משתקף בצורה בולטת בניסיונותיו של צה"ל לרתום את האוניברסיטה להכשרת כוח אדם אקדמי לשירותיו בתחומי ידע שונים, לרבות המדעים המדויקים, רפואה והמדעים העיוניים (כגון שפה וספרות ערבית, כלכלה ומלחמה, וסטטיסטיקה), ובתגובתה של האוניברסיטה לכך. כפי שמציע אלעד נאמני במאמרו 'האוניברסיטה העברית וצה"ל בראשית המדינה', ניתן לזהות שלושה דפוסים של יחסים בין שני מוסדות אלה של שיתוף פעולה מוצלח, בעיקר של עתודה אקדמית – שהבטיחה מספר ראוי של סטודנטים ותמיכה כלכלית, אגב תיאום של מועדי מבחנים וחופשות; היענות והתנגדות למחקרים משותפים במעבדות האוניברסיטה וחיל המדע (חמ"ד), תוך כדי הסמכת דוקטורנטים ואישור עבודתם באופן בלעדי בידי האוניברסיטה, דבר ששירת את מטרותיה לביסוס מעמדה במערכת ההשכלה והמדע הישראלי; וסירוב חריג-משמעי, למעט כמה יוצאים מן הכלל (כמו קורס ברפואה צבאית), להכניס תכנים בעלי אוריינטציה צבאית לתוכניות הלימודים. נאמני מתח יחסים אלו ברקע תפיסות תיאורטיות של יחסים בין ביסוי כוח בשלבים שונים של התפתחות מסגרות מדינתיות, ותוך השוואה לקשרים שבין הצבא לבין הטכניון.

בהתמודדות על חיזוק וביסוס מעמדה האקדמי-מדעי והמונופול שלה על ההשכלה הגבוהה בישראל התנהלה האוניברסיטה העברית למול גורמים שונים, למשל למול יוזמות לפתיחת מוסדות אקדמיים מתחרים. במאמרה 'האוניברסיטה של האומה', שרון ליבנה מתארת את המתח הגלום ברצונה של האוניברסיטה לשמור על הבלעדיות בה הייתה מורגלת, כמו גם על הרמה האקדמית של המחקר וההוראה מן הצד האחד, למול הצורך להנגיש את האקדמיה לקבוצות גדולות והולכות בציבור – במיוחד תושבי הפריפריה, מן הצד האחר. בתחום זה באו לידי ביטוי חששות לתחרות מצד המסגרת שהתפתחה לאוניברסיטת תל אביב, אשר הובילו להתעלמות וניכור; לעומתם, הפגינה האוניברסיטה העברית גישה חיובית או 'הבלעה' של שיתופי פעולה עם הרשויות המקומיות של חיפה ובאר שבע כדי להקים מוסדות אקדמיים בתחומן. יתר על כן, אנשי האוניברסיטה בירושלים המשיכו לראות את המוסד כאוניברסיטה של העם היהודי, כמרכז ההשכלה הגבוהה שכלל יהודי העולם מזדהים אתו ולכן עליו לשמש אבן שואבת של תרומות מיהדות התפוצות, אולם בה בעת התעוררו ספקות ממשיים באשר ליכולתה של האוניברסיטה לשאת לאורך זמן בניהול ובאחריות לכוח אדם בכמה שלוחות ברוזמנית. בהמשך לדיונים ולמשא ומתן מתמשך עם גורמים ממשלתיים ומקומיים ועם

מסגרות לימודים גבוהים, שפעלו בעיקר בתל אביב ובחיפה לפני הקמת המדינה, הפכה האוניברסיטה העברית בשני העשורים הראשונים לעצמאות בהדרגה ל'אוניברסיטת אם' בעלת שלוחות בשלוש הערים המרכזיות. שיתופי פעולה אלה התבטאו בהוראה של חברי סגל האוניברסיטה העברית בשלוחות, בהשתתפות בוועדות המינויים ובלינוי מנהלי; במקרים בהם תוכנית ההוראה של חוגים מסוימים לא כללה את כלל המקצועות או את מכסת הקורסים נאלצו הסטודנטים להשלים את לימודיהם בירושלים. מדיניות השלוחות ומידת עצמאותן למול האוניברסיטה העברית היו לא פעם כר פורה למחלוקות בסנאט ובוועדות אחרות של האוניברסיטה העברית. בסופו של דבר הפכו מוסדות אלה – לצד אוניברסיטת בראילן שנוסדה בכוחות עצמה כבר ב־1955 – לאוניברסיטאות עצמאיות: תל אביב זכתה לעצמאות מוסדית בשנת 1964, ואילו התהליכים בחיפה ובבאר שבע הושלמו לאחר התקופה הנסקרת בכרך זה.

כרך תולדות האוניברסיטה אינו יכול לעסוק, מטבע הדברים, בכל תחום דעת, תהא חשיבותו אשר תהא. השער השישי דוגם – במידה מסוימת של אקראיות וללא יומרה לשלמות – מספר תחומי ידע מנקודת המבט של הוראה ומחקר וכן סוגיות הנוגעות לתשתיות המדעיות כספרייה ומעבדה. בוזמנית מאירים המאמרים שבשער זה סוגיות עקרוניות, שצצו במהלך המאמרים הקודמים. כך למשל סוגיית מעמדן של העולים מארצות האסלאם, שנדונה במאמריהם של סמט, קורמא ונוריאלי, מצר ונאמני, היא סוגיה העומדת במרכז מאמרם המשותף של חנן חריף ועמית לוי. השניים משלימים את התמונה העולה מהפרקים הקודמים כשהם מציגים את ההשקיה והקשיים שעמדו בדרך של היוזמות לעיגון ההוראה של ההיסטוריה של יהודי ארצות האסלאם באוניברסיטה העברית במחצית הראשונה של שנות החמישים. בפולמוס זה השתתפו בעיקר שני המכונים הוותיקים בתחום מדעי הרוח באוניברסיטה – המכון למדעי היהדות (שקם ב־1924) והמכון למדעי המזרח (שקם ב־1926); שני מכונים אלה היו פרי מסורת המדע הגרמני (יהודי) ובעלי שורשים משותפים, והם נדרשו, כל אחד בתורו, לנסח מחדש את יעדיהם – על רקע שואת יהודי אירופה, הקמת המדינה ותוצאותיה הגיאוגרפיות, המרחביות של מלחמת תש"ח והגירת יהודי ארצות האסלאם בעקבותיה.

המאמר עוקב אחר יוזמתו הכושלת של שלמה דב גויטיין, לימים חוקר הגניזה הידוע, לעגן בתקופת כהונתו כראש המכון למדעי המזרח את הוראת ההיסטוריה של יהדות ארצות האסלאם במסגרת המכון למדעי היהדות. הזנחת התחום הייתה מלכתחילה פועל יוצא של נסיבות היסטוריות בלתי תלויות, ובהן החלק המצומצם יחסית של יהודי ארצות האסלאם בדמוגרפיה היהודית טרם השואה וזיקתה האירופית המובהקת של הציונות (שהאוניברסיטה העברית הייתה אחד ממפעליה הדגל שלה). על כך נוספה הנטייה הפילולוגית-קלאסית החזקה בתחום חקר יהודי האסלאם והעניין המועט של החוקרים הבכירים בתחום במחקר היסטורי, פוליטי וחברתי. אך יותר מכול, ולצד סוגיות פרסונליות שאין להמעיט בחשיבותן, עמדה בעוכרו של התחום 'דוקטרינת השקיעה', שרבים מהחוקרים באוניברסיטה העברית החזיקו

בה: על פי דוקטרינה זו, שקע העולם הערבי והמוסלמי מתום המאה ה-12 ובמיוחד מהמאה ה-16, ועמו הקהילות היהודיות, שחיו במרחבים אלה. ביטוי לגישה רווחת זו נתן יעקב כ"ץ, לימים פרופסור לתולדות עם ישראל באוניברסיטה העברית, בתגובה לביקורת של גויטיין על ייצוג בלתי מספק ליהודי האסלאם בספר הלימוד שכתב, כשהשיב: "לא ברור לי, מה אפשר לעשות בענין המזרח. לי נראה שבנקודה זו אין האשמה בהיסטוריונים אלא בהיסטוריה עצמה. כי במקום שאין התפתחות אין לכתוב היסטוריה". גישה זו השפיעה על התפתחות התחום גם כאשר קם, בשלהי שנות החמישים, המכון ליהדות זמננו. אמנם המכון היה מכוון הווה, אולם חרף זאת בפרק הזמן בו עוסק כרך זה אף הוא הזניח כמעט לחלוטין – למעט מחקרים בתחום הדמוגרפיה היהודית – את חקר יהודי ארצות האסלאם, שנתרו באופן בלעדי ושלא בטובתם מושא המחקר של מדעי החברה וחקר החינוך.

מדעי היהדות ומדעי המזרח עומדים, מנקודת מבט שונה לחלוטין, במרכז מאמרו של אנה הולצר-קוואלקו ואנריקו לוקה על בנייתה המחודשת של הספרייה הלאומית. כמוסד לאומי ואוניברסיטאי, יצרה הספרייה – על אספיה השונים – את התשתית החיונית למחקר ולהוראה בעברית בתקופת המנדט. ערב מלחמת תש"ח הגיע מספרם של הספרים באוסף לחצי מיליון לערך, והאוסף נותר לכוד במובלעת הר הצופים בתום הקרבות בשנת 1948, כפי שהראה מאמרה של וייס בכרך זה. בהעדר גישה אל הספרים, ולנוכח הקשיים המדיניים בחילוץ של האוסף, נדרשה הנהלת הספרייה בסיועם של המלומדים לחפש ערוצים חדשים לבניית ספרייה חלופית בחלקה המערבי של ירושלים. מאמרו של הולצר-קוואלקו ולוקה מלווה תהליך זה באמצעות תעודות ארכיוניות הנחשפות כאן לראשונה, וכן תוך ניתוח מקורי של תעודות מוכרות, שעמדו במרכז הפולמוס לפני כעשור בעקבות כמה פרסומים וסרטים דוקומנטריים. מתוך מחויבות לתמונה הכללית מציג המאמר לכאורה דיון אקלקטי בקורפוסים שונים בתכלית – ארצות האסלאם והערבית, המורשת הרוחנית של יהודי גרמניה, הספריות היהודיות הקהילתיות האירופיות, ספרות גרמנית חדשה ותרומות של אגודות הידידים האנגלו-סאקסיות של האוניברסיטה העברית; אלא שתוך שחזור תקומתה של הספרייה החדשה, צצה למעשה באופן שיטתי תמונת מראה לזו שאברה.

סוגיית בנייתה המחודשת של ספרייה לאומית ואוניברסיטאית מתגלה במאמר כסוגיה פוליטית ראשונה במעלה, המציפה דילמות שונות ומגוונות בהיקפן. דוגמה מובהקת היא בניית תשתית לאוסף בתחום האסלאם והערבית מספריותיהם של מוסדות בינלאומיים ומלומדים ערבים, שהעומדים בראשם ובעליהם ברחו או גורשו, תשתית אשר נועדה להחליף מחד גיסא את הכרכים המצויים בהר הצופים ומאידך גיסא להוות תחליף לרכישה ממדינות שכנות, רכישה שחדלה מלהתקיים משנת 1948; או הדילמות הקשורות לתביעת הבעלות הקולקטיבית על קניין יהודי תרבותי ללא יורשים, והמהלכים השונים שבאמצעותם ניכסה הספרייה לעצמה (בעזרת 'הוועד להצלת אוצרות הגולה' שהקימה) את המורשת היהודית-גרמנית, הרחיקה ממנה גופי מדינה כגון משרד החינוך ומשרד הדתות ו'פיצתה' את האחרון כשהעבירה

לידיו את השליטה והחלוקה של הקניין התרבותי היהודי-פולני ללא יורשים; דוגמה נוספת משתקפת בסוגיית השילומים ובניסיונות פיצוי באמצעות ספרים ופרסומים חדשים, שיזמו יחידים ומוסדות בגרמניה, ושהתקבלה במורת רוח – ואפילו ברחייה – מצד גורמים ממלכתיים, שהתנגדו למהלכים תרבותיים שילוו את מימוש הסכם השילומים ויובנו בטעות כצעדי התקרבות ונרמול היחסים עם גרמניה. בשלל סוגיות אלה מתגלים הספרייה ומוסדות האוניברסיטה כשחקנים מרכזיים פעילים ביצירה המחודשת של תשתית מדעית בתחום מדעי הרוח בישראל, ובה בעת כגורמים המעורבים, ברצונם ושלא ברצונם, במהלכי הדיפלומטיה התרבותית של המדינה בעשור הראשון לקיומה.

מאמרו של טל מאיר גלעדי עוסק בדור השני של החוג לפילוסופיה, ממשיכיהם של חיים יהודה רות ובמיוחד של שמואל הוגו ברגמן, ומדגים כיצד התגבשו – בחוג הקטן בירושלים – שתי אסכולות מנוגדות, שעמדו בזיקה לשתי מסורות דומיננטיות בפילוסופיה המערבית במאה העשרים: הפילוסופיה האנליטית והפילוסופיה הקונטיננטלית. "אם אנחנו נהיה דיפרטמנט של אסכולה אחת, אנחנו מחר פרובינציאליים. מחר האסכולה תשתנה ואנחנו נשאר איתה", תיאר בדיעבד נתן רוטנשטרייך דברים שאמר לכאורה לברגמן, עם שובו מארצות הברית בשנת 1949. ואכן, האוניברסיטה העברית הצליחה להימנע מהטיה חד-צדדית בכך שקלטה בשנות החמישים הן את רוטנשטרייך – נציג הזרם הקונטיננטלי – והן את עמיתו יהושע בריהלל, נציג הזרם האנליטי. אף שהשניים הפגינו יחסים חבריים, הם לא קיימו למעשה כל דיאלוג בתחום הדעת ולא הצליחו לגשר על פערי ההשקפה ביניהם. תולדה אחת של פער זה הייתה פתיחת מחלקה מיוחדת לפילוסופיה של המדעים בפקולטה למדעי הטבע והפיכתה לחוג להיסטוריה ופילוסופיה של המדעים, בראשות בריהלל בשנת 1957.

לצד הפער בין הגישה של רוטנשטרייך לפילוסופיה – גישה הקרובה יותר להיסטוריה ולמדעי הרוח האחרים – לבין גישתו של בריהלל, שעמדה בזיקה ישירה למדעים המדויקים, נבדלו השניים זה מזה בהבנת תפקידו החברתי של הפילוסוף. "אשרינו שלא גידלנו ולא חנכנו", התבטא בריהלל בסגנונו הנחרץ באמצע שנות השישים, ובהקשר אחר הסביר, "תלמידי ילמדו – מתוך הדגמה, ולא מתוך הטפה – על יחס ביקורתי לכל תופעה בחיים, כתוצאה מהדיונים הפילוסופיים". תפיסתו של רוטנשטרייך הייתה שונה בתכלית. בין אם בכתבתו הענפה, באולמות המלאים של הרצאותיו או בין אם בתפקידיו השונים כריקן וכרקטור, ראה רוטנשטרייך את עצמו כממלא תפקיד חינוכי וביקש להשפיע על גיבושה של זהות יהודית-חילונית משותפת בישראל. דווקא כחבר מפא"י הקרוב לממסד הפוליטי, הוא הפך עם הזמן ל"אפוזיציונר-למחצה", בין השאר כשהתנגד בכל כוחו לשאיפה שביטא בן-גוריון: לפסוח מעל אלפיים שנות חיים יהודיים בגלות ולחבור לאתוס המקראי, שיש בו, אליבא דבן-גוריון, להזין את הרחף המשיחי החיוני לפרויקט הציוני. "מובן שמקומה של הפילוסופיה לא השתווה מעולם למקומו של התנ"ך באתוס הישראלי המתחדש", קובע גלעדי, "אולם מעמדו הציבורי של רוטנשטרייך עצמו הפך את

החוג לפילוסופיה במהלך שנות השישים, ובמיוחד את שיעוריו של רוטנשטרייך עצמו, לאחד ממקומות החינוך של האליטה התרבותית של ישראל דאז.

סיפורה של הארכאולוגיה באוניברסיטה, במאמר פרי עטן של סוטה מצקביץ' ודפנה צורן, מבטא המשכיות ושינוי הן של מבנה הן של תחומי המחקר. זאת לצד יצירת שיתופי פעולה הדוקים עם המוסדות הממלכתיים וחשיפת ממצאים ממחקרי השדה לציבור הרחב, כחלק מעיצוב זהות לאומית ישראלית. הארכאולוגיה אוחדה בשנת 1954 לחוג אחד בן ארבעה מדורים תוך ביטול הדגש הגיאוגרפי והנושאי לטובת זה הכרונולוגי. תוכנית הלימודים החדשה, שדרשה התמחות בשני מדורים עוקבים מתוך שלושה – פרהיסטורי, מקראי וקלאסי – הדגישה את תפיסת קברניטי החוג בדבר חשיבות התקופה המקראית באוניברסיטה ישראלית. התמקדות זו ביטאה את התגייסותה של הארכאולוגיה לצרכים לאומיים והסברתיים, דהיינו לבניין האומה הישראלית בארץ התנ"ך, באמצעות חיזוק הזיקה בין האומה לטריטוריה. תחומי ההתעניינות ושדה המחקר של הדור החדש, שפנו לארכאולוגיה מקראית, כללו גם חפירות שנעשו בחצור, רמת רחל ומגידו. אגב כך פיתחו חוקרי האוניברסיטה שיטות המתאימות לאופיו המיוחד של חקר הארכאולוגיה המקראית והקלאסית בישראל. השינוי המבני לווה בהתרחבות הסגל האקדמי של החוג וכתולדה מזאת – בהתרחבות תחומי המחקר והיקפם.

במעבר מיישוב למדינה, ובמקביל לעזיבת מוסדות וחוקרים זרים, החל המחקר הארכאולוגי שבאוניברסיטה לעבוד בשיתוף פעולה, מעשי וכספי, עם מוסדות תרבות ממשלתיים וציבוריים ובמיוחד עם החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה. מסגרת זו שימשה כגורם מתווך עם גופים נוספים, לרבות הצבא, וסייעה בגיוס פועלים (כולל עולים חדשים, כ'עבודות דחק') ושירותי לוגיסטיקה. בוגרי האוניברסיטה העברית היו הארכאולוגיים המקצועיים היחידים שנקלטו באותן השנים במוסדות הלאומיים השונים בארץ, וחלק מן הבוגרים היה בין מייסדי המחלקות החדשות לארכאולוגיה שקמו באוניברסיטאות הצעירות.

בדומה למאמרו של שטרן ולמאמרה של יובל-נאה, המאמר על הארכאולוגיה מדגים כיצד נדרש תחום דעת זה, לאחר הניתוק מהר הצופים, להתאים את עצמו למרחבי מחקר והוראה. עד חנוכתו של הבניין החדש לארכאולוגיה בקמפוס גבעת רם בשנת 1959 התפזרה המחלקה בין דירות ומבנים שונים והדבר יצר לעיתים קרובות הפרדה בין ההוראה לבין המחקר, אך גם ריחוק פיזי בין המדורים השונים. החוג לארכאולוגיה זכה עתה בהכרה כמכון. בגבעת רם התעוררו יוזמות להקים קריה ארכאולוגית, משותפת לאוניברסיטה ולממשלה, שתכלול את המכון לארכאולוגיה, את מוזיאון ישראל, את היכל הספר ואת האגף למחלקת העתיקות הממשלתית. תוכנית זו לא מומשה בסופו של דבר, אך רבים מאוצרות המחקר הארכאולוגי המדעי של חוקרי האוניברסיטה העברית לדרוניהם נשמרים ומוצגים למבקרים הפוקדים מדי יום ביומו את מוסדות התרבות המרכזיים של המדינה בקריית המוזיאונים, סמוך מאוד לקמפוס האוניברסיטאי. איחוד המחקר, ההוראה והאוספים התממש בסיומו של דבר רק עם השיבה להר הצופים.

מאמרם של ששון צחייק ואנתוני ס' טראוויס על תולדות המכון לכימיה חותם את הכרך. המאמר מתמקד בארגון, באישים ובעשייה האקדמית החלוצית של תחום דעת זה ובתרומתו מרחיקת הלכת למדע ולהוראה. את המאמר ניתן לראות כהמשך לחיבורו של טראוויס משנת 2009 על התחום באוניברסיטה העברית בשנים 1925–1948, שהיה אז "המדע הבשל ביותר ובעל היישום הנרחב ביותר בכל המדעים הפיזיקליים".⁶ על ההחלטה לייסד באוניברסיטה מכון מחקר, שנקרא אז 'כימיה ביולוגית', השפיעו בוודאי גם התעניינותו המדעית של חיים ויצמן בתחום הכימיה, חזונו להקים תעשייה כימית המבוססת על החקלאות בארץ, וגילוי של תהליך ייצור האצטון. המכון לכימיה אימץ בתקופת הבראשית שלו את הגישה הגרמנית של ניהול מכונים וסמכות מדעית אחת מרכזית, שהתמקדה בצרכים תלויי מקום. מאמצע שנות השלושים השתנתה הגישה המחקרית והמכון פנה לעסוק בתחומים שהיו נהוגים אז ועניינו את מדע הכימיה הבינלאומי. אחד מסימני ההיכר המבניים של המכון, קרי חלוקה ליחידות עצמאיות למחצה, נותר במידה רבה סימן ההיכר שלו גם אחר כך, עד ייסוד המכון לכימיה בשנת 1971 (בדומה לייסודם של מכונים אחרים בתחום המדעים כמו המכונים לפיזיקה, למתמטיקה או למדעי החיים). למכון לכימיה – שיחידותיו השונות, ובכללן כיתות לימוד וכיתות מעבדה שוכנו לאחר עזיבת הר הצופים ברחבי העיר ועברו רק באמצע שנות החמישים בהדרגה לקמפוס החדש בגבעת רם – ולחקריו נודע תפקיד חשוב בהקמת תעשיית הכימיה המודרנית בישראל ובפיתוח אמצעי לחימה ותרומתם ניכרה גם בתחומים נוספים, בהם רפואה וחקלאות.

כרך זה של תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים עוסק בתקופה בת כשני עשורים: ראשיתה בשלהי תקופת המנדט ובימיה הראשונים של מדינת ישראל, השנים 1947–1948, וסיומה בשנת 1967. אין זה רק סיפורה של האוניברסיטה העברית; זהו גם סיפורה של מדינת ישראל בשנים אלו, שרכים נוטים – באופן מובן אך לעיתים ספק אם בצדק – להתרפק עליהן. הכרך איננו נדרש ישירות להערכה היסטורית של שני העשורים המעצבים בתולדות המדינה, אך הוא תורם תרומה עקיפה להבנת סוגיות המלוות את ההיסטוריוגרפיה והדיון הציבורי בישראל. מפעל תולדות האוניברסיטה איננו חיבור מונוגרפי אלא אסופה של מאמרים. עם זאת עמדו לנגד עינינו, בעריכת הכרך שלפנינו, כמה עקרונות מארגנים, מעין מעגלים. הכרך פותח במעבר: ממנדט למדינה, מארץ ישראל – למדינת ישראל; מאוניברסיטת פזורה – לאוניברסיטה של מדינת ישראל; ממשיך במעמדה המיוחד של האוניברסיטה בשל מיקומה בירושלים; מתבונן ביחסיה עם המדינה במישור החיצוני, בהתייחסותה להעמיד אליטה מקצועית, ומנגד במערך הפנימי של קבלת

6 א"ס טראוויס, 'מדע לא מבוסס ואפיקים חדשים: כימיה, פוליטיקה והאוניברסיטה העברית, 1925–1948', ח' לבסקי (עורכת), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: התעצמות אקדמית תוך מאבק לאומי, ירושלים תשס"ט, עמ' 252.

ודחיית תלמידים, כלומר הכלה והדרה; ועוסק, מטבע הדברים בצורה מדגמית, במהותה המובהקת של האוניברסיטה כמוסד מחקר (והוראה) ובסוגיות שונות של התפתחות המדע הישראלי בזיקה למערך הבינלאומי. זאת על רקע עליית ארצות הברית כמעצמה מדעית, בעקבות מלחמת העולם השנייה מחד גיסא, ועל רקע מאבקים אידיאולוגיים מקומיים מאידך גיסא. חשבנו רבות על כתיבתו של הכרך, אך כיצד לקרוא אותו? המפתח מאפשר קריאה נקודתית ממוקדת אישים ותמות, תוכן העניינים מאפשר קריאה דיסציפלינרית, וכמובן שראינו לנגד עינינו מתי מעט, שיקראו את המכלול החושף תופעה שהיא היסטורית על פי טבעה – הכרך מסתיים בשנת 1967 – ובה בעת אקטואלית במידה מפתיעה.